

Jelka Piškurič*

Standard in potrošniške prakse v spominih na socializem

IZVLEČEK

Prispevek obravnava življenjske razmere v času socializma, analiza je bila opravljena na podlagi ustnih virov. Standard, potrošništvo in potrošniške prakse predstavljajo pomemben segment vsakdanjega življenja, pravzaprav so pričevalci tej tematiki posvetili največji del svojih spominov. V Jugoslaviji se je potrošništvo razvilo pod vplivom socialističnih in potrošniških vrednot, na potrošniške prakse so vplivali rast življenjskega standarda ter pomanjkanje in omejitve v distribuciji dobrin. V svojih prizadevanjih po boljšem standardu so bili ljudje prilagodljivi in iznajdljivi. Politične in gospodarske omejitve so skušali uskladiti s svojimi potrošniškimi željami in željami po boljšem življenju. Zadovoljstvo z rastočim življenjskim standardom je dajalo legitimnost tudi oblasti. A želje ljudi so bile zaradi razvijajoče se potrošniške kulture čedalje večje. Pričevalci so svoje podvige pogosto podprli z anekdotami o nakupovalnih podvigih. Šestdeseta in sedemdeseta leta so prinesla dvig življenjske rasti in razvoj potrošništva, osemdeseta pa naraščajočo inflacijo in velike omejitve v preskrbi. Vse to je vplivalo na nezadovoljstvo ljudi in čedalje večjo kritiko sistema.

Ključne besede: socializem, življenjski standard, potrošniške prakse, vsakdanje življenje, ustni viri

* Dr., samostojna raziskovalka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana, jelka.piskuric@scnr.si

ABSTRACT

STANDARD OF LIVING AND CONSUMER PRACTICES IN MEMORIES OF SOCIALISM

The following contribution focuses on the living conditions during socialism. The analysis was carried out on the basis of oral sources. Standard, consumerism and consumer practices represent an important segment of everyday life; in fact, narrators devoted most of their memories to this topic. In Yugoslavia, consumerism developed under the influence of both socialist and consumer values, and consumer practices were influenced by the growth of standard of living and the lack of and restrictions in the distribution of goods. In their efforts for a better standard of living, people were flexible and resourceful. They tried to align political and economic constraints with their consumer preferences and desires for a better life. Satisfaction with the growing standard of living gave legitimacy to the authorities as well. But people's desires were constantly growing due to the evolving consumer culture. Narrators often supported their achievements with anecdotes about their shopping ventures. The 1960s and 1970s brought growth of the standard of living and consumer development, while the 1980s lead to increasing inflation and large supply constraints. All of this contributed to the discontent of people and the growing criticism of the system.

Keywords: socialism, standard of living, consumer practices, everyday life, oral sources

Uvod

V raziskavah o socializmu je potrošništvo ena od najpogostejših tem. Pri tem avtorji mnogokrat poudarjajo razlike med vzhodnimi in zahodnimi potrošniškimi praksami, čakanje v vrstah, slabo kakovost izdelkov ali zastarano modo, spregledajo pa podobnosti. Potrošništvo se prav tako povezuje z nostalgijo ali vidi kot edini prostor, kjer so navadni ljudje aktivno delovali.¹ Podobno je z javnimi diskurzi, kjer se poudarja pomanjkanje ali nostalgija za izdelki, ki jih ni več na voljo. V prispevku se osredotočam na to, kako se socializma spominjajo navadni ljudje, kaj mi lahko povedo o nekdanjem standardu, nakupovalnih navadah ali značilnostih posameznih obdobji oziroma katere značilnosti socialističnega standarda in potrošnje lahko izluščim iz njihovih pripovedi. Analiza je bila opravljena na podlagi 34 pričevanj, posnetih med letoma 2012 in 2016.²

1 Gl. Tanja Petrović, »Towards an Affective History of Yugoslavia,« *Filozofija i društvo*, 27, št. 3 (2016): 510. Breda Luthar, »Shame, Desire and Longing for the West, A Case Study of Consumption,« v: *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik (Washington: New Academia Publishing, 2010), 341–77.

2 Posneta pričevanja naj bi posredovala čim širšo podobo o vsakdanjem življenju v socializmu, zato sem se trudila, da je bila izbrana geografsko in demografsko raznolika populacija. Da bi dobila reprezentativni vzorec, sem sogovornike iskala po različnih poteh. Prva je bila s pomočjo organizacij, društev ali lokalnih skupnosti, vendar mi je na ta način uspelo zbrati zelo malo pričevanj. Več uspeha sem imela z iskanjem pričevalcev po svoji socialni mreži. Izbrani vzorec

Pričevalci so v času socializma živeli v Ljubljani ali na področju njenega ruralnega zaledja v okviru nekdanje občine Ljubljana Vič-Rudnik.

Pričevalcev nisem spraševala le o njihovih nakupovalnih navadah, temveč o njihovi življenjski zgodbi od prvih otroških spominov do konca socializma. Izkazalo se je, da je bila tema dostopa do dobrin ali pomanjkanja dobrin dejansko najbolj prisotna v njihovih spominih. Pripovedovali so mi o standardu, kaj so si lahko privoščili, česa si niso mogli, katerih dobrin je primanjkovalo ali kdaj so določene dobrine vstopile v njihova gospodinjstva. Pogosto so omenjali tudi strategije, ki so jih uporabili za pridobivanje dobrin, ki jih je primanjkovalo.

Kaj so poudarjali pričevalci

V svojih pripovedih so pričevalci velikokrat primerjali današnje življenjske razmere s tistimi v času socializma. A tudi takrat so, kot so mi povedali, svoj standard primerjali s tistim, ki so ga videli na drugi strani meje, ob nakupovalnih izletih ali potovanjih v tujino. Nekateri so ga primerjali celo z razmerami v drugih državah vzhodnega bloka, na podlagi lastnih izkušenj ali na podlagi splošno uveljavljene podobe o prednostih jugoslovanskega tipa socializma.³ Pričevalci so primerjali tudi obdobja, ko je bil standard nižji in ko je bilo pomanjkanje dobrin večje, s tistimi, ko jim je življenjski standard omogočal rešitev stanovanjskega vprašanja, ugodno letovanje ali nakup novih potrošniških izdelkov. Kljub temu da se je z osamosvojitvijo Slovenije predstava o nekdanji državi v javnih diskurzih redefinirala, je v spominu mnogih pričevalcev jugoslovanski socializem ostal sistem, ki je omogočal sorazmerno dobro življenje in enakopravnost ter v katerem vpliv politike in njenih omejitev ni bil tako močan kot v drugih vzhodnoevropskih državah.

Seveda so se pričevalci obdobj boljšega življenjskega standarda spominjali bolj pozitivno kot tistih, ko je bil življenjski standard slab.⁴ A v svojih pripovedih so prav tako zamenjevali obdobja ali se niso mogli spomniti, katere značilnosti ali kateri državni

sem razdelila na tri generacijske skupine: v prvi so bili tisti, ki so bili rojeni do vključno leta 1945, v drugi tisti, ki so bili rojeni med letoma 1946 in 1959, v tretji pa tisti, ki so bili rojeni med letoma 1960 in 1973. Pričevanja so bila posneta v audio formatu z digitalnim diktafonom, posnetke in transkripcije hrani Študijski center za narodno spravo.

- 3 Jugoslavija, ki se je zaradi zunanje-političnih razlogov odmaknila od sovjetskega vpliva in se začela odpirati na zahod, je poudarjala prednosti svojega tipa socializma in samoupravljanja. »Socializem s človeškim obrazom« je bila retorika političnih elit, a vanj so verjeli tudi ljudje in celo raziskovalci, medtem ko se o političnih in gospodarskih težavah v javnosti dolgo ni govorilo. Prim. Predrag Marković, »Erinnerung und Realität, Arbeit im sozialistischen Jugoslawien zwischen Kritik und Märchen vom Schlaraffenland,« v: *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus, Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa*, ur. Klaus Roth (Münster: LIT Verlag, 2004), 259, 260. Božo Repe, »Mit in resničnost komunizma,« v: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006), 297–99. Jože Pirjevec, »Iskanje socializma s človeškim obrazom,« *Annales, anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia*, 24, št. 4 (2014): 763–76.

- 4 Tudi v drugih državah vzhodnega bloka posamezniki dobra in težka obdobja povezujejo z dostopnostjo ali s pomanjkanjem dobrin. Gl. Samaranda Vultur, »Daily Life and Constraints in Communist Romania in the Late 1980s: From the Semiotics of Food to the Semiotics of Power,« v: *Remembering Communism, Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, ur. Maria Todorova, Augusta Dimou in Stefan Troebst (Budapest – New York: Central European University Press, 2014), 179–84.

ukrepi sodijo v katero obdobje. To velja predvsem za sedemdeseta in osemdeseta leta. Nekateri pričevalci so v istem zamahu opisovali različna obdobja. Ena od pričevalk je na primer hkrati govorila o tihotapljenju računalnikov tik pred osamosvojitvijo in o tihotapljenju oblačil v sedemdesetih letih, ko je bila še učenka. Oboje je povezovala s pomanjkanjem in omejitvami, čeprav je bilo iz njene pripovedi razvidno, da je bilo pomanjkanje v njihovi družini prisotno tudi zaradi varčevanja za gradnjo hiše.

Pričevalci so pogosto poudarjali predvsem tisto, kar je drugačno od sedanjosti ali neobičajno. Zanimivo je, da je redko kdo omenjal prihod samopostrežnih trgovin in razlike v nakupovanju, ki so jih te trgovine uvedle. To je poudaril le en pričevalec. Večina se je spominjala nakupovanja v majhnih trgovinah, kjer se je streglo za pultom. Pri potrošniških praksah ni bilo veliko razlik med mestom in podeželjem, sploh od sedemdesetih let naprej. Razlika je bila v trgovski mreži in založenosti trgovin, saj so na podeželju do konca socializma vztrajale klasične trgovine, medtem ko so se v mestu prve samopostrežne trgovine pojavile na prehodu iz petdesetih v šestdeseta leta. Med mestom in podeželjem je bila do sedemdesetih let občutna tudi razlika v standardu, ki jo vidimo v tem, kdaj so bile prebivalcem določene dobrine množičneje dostopne.

Življenjske razmere

V prvem desetletju po koncu druge svetovne vojne je večinski sloj prebivalstva živel skromno. Nekateri pričevalci so sicer poudarjali, da so imeli slabše življenjske razmere, ker so izhajali iz družin, ki med vojno niso podpirale narodnoosvobodilnega gibanja, vendar je iz ostalih pričevanj razvidno, da so imele tudi tiste družine, ki so ga podpirale, podoben standard. Udobno je živel le ozek krog političnih funkcionarjev in višjih državnih uradnikov, ki so imeli drugačne možnosti dostopa do dobrin,⁵ sicer pa je bil življenjski standard slabši kot pred vojno.⁶ Preskrba prebivalstva je bila ena od največjih težav, primanjkovalo je živil, oblačil, obutve, kurjave, naftnih derivatov in tehničnega blaga. Nekateri pričevalci so se spominjali, da so jim bili v pomoč paketi z raznimi izdelki, ki so jih prejeli od sorodnikov iz tujine, ne samo v povojnih letih, ampak tudi kasneje.⁷ Država je takoj po koncu vojne uvedla racionirano preskrbo in centralistično določala porabo, ceno blaga, količino izdelkov na posameznika in kje se ti izdelki lahko prodajajo.⁸ Leta 1948 jo je nadomestila zagotovljena preskrba, ki je

5 Za njih so obstajale posebne trgovine ali možnost uvoza izdelkov, česar se je spominjal tudi eden od pričevalcev.

6 Povojno poslabšanje standarda je nazorno razvidno iz elaborata Sveta za blagovni promet LRS iz leta 1951, v katerem je opisana primerjava standarda povprečne štiričlanske družine v letih 1939 in 1951. Gl. Marta Milena Keršič in Neža Stres, ur., *Dokumenti o privilegijih političnih in državnih funkcionarjev v Sloveniji v obdobju socializma* (Ljubljana: Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije, 2008), 15–31.

7 Pomoč je prihajala še od Rdečega križa, UNRRE (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) ali organizacije CARE (Cooperative for American Remittances to Europe).

8 Nakaznice, s katerimi je bilo mogoče pridobiti izdelke, so bile uvedene julija 1945, v uporabi pa so ostale do konca leta 1952. – Zdenko Čepič, »Preskrba prebivalstva in obvezni odkupi,« v: *Slovenska novejša zgodovina 2, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005), 893.

še vedno določala količino izdelkov na posameznika. Določene izdelke je bilo sicer mogoče kupiti v prosti prodaji, a so bili dražji kot tisti v okviru zagotovljene preskrbe. Preskrba z živili je bila močno povezana s kmetijsko politiko in obvezno oddajo presežkov, ki je bila za kmete veliko breme.⁹ Pričevalci s podeželja so poleg obvezne oddaje omenjali tudi visoke davke. Kmetje so zaradi tega skrivali pridelke, goljufali pri oddajah ali na črno klali živino in prodajali svoje pridelke.

Leta 1953 je bila zagotovljena preskrba ukinjena. Življenjski standard se je začel postopoma izboljševati, a ponudba izdelkov je do leta 1956 ostala omejena.¹⁰ Zviševanje standarda sredi petdesetih let je bilo deloma posledica odločitve partijskega vodstva, ki ga je sprejelo kot eno od priorit.¹¹ Odvisno je bilo tudi od ugodnih gospodarskih razmer med letoma 1957 in 1962, ko se je povečalo število zaposlenih, izboljšala preskrba, povpraševanje po izdelkih široke potrošnje pa je postalo izrazitejše.

Pričevalci so izboljšanje življenjskega standarda na splošno postavljali v šestdeseta leta, v mestu od začetka desetletja, na podeželju pa od sredine šestdesetih do začetka sedemdesetih let.¹² Čeprav pomanjkanja ni bilo več, dobrin vseeno ni bilo v izobilju. Izboljšanja standarda so se pričevalci spominjali predvsem po povečani kupni moči, nakupih prvih izdelkov široke potrošnje in možnosti za gradnjo hiš. Iz pričevanj se vidi, da je bil standard v Ljubljani boljši kot na podeželju. Ljudje so lahko prej kupili določene izdelke široke potrošnje. Pričevalec iz funkcinarske družine se je spominjal, da so televizijo dobili leta 1958, drugi pričevalci iz mesta so omenjali nakup televizije v začetku šestdesetih let, tisti s podeželja pa šele konec šestdesetih ali na začetku sedemdesetih let. Zato so se nekateri pričevalci s podeželja spominjali, da je bilo gledanje televizije družabni dogodek, saj so se vsi dobili pri tisti hiši, ki jo je imela. Pričevalci so poudarjali tudi razlike v oblačilih med mestom in podeželjem, ki so se ohranile vse do konca osemdesetih let. Pričevalci iz Ljubljane so se v začetku šestdesetih let že odpravili na prve nakupovalne izlete v Italijo. Izboljšanje standarda na podeželju je bilo pogosto povezano z zaposlitvijo v nekmetijskih dejavnostih. Prav tako je izboljšanje standarda pomenilo delo v tujini, ki je poraslo v šestdesetih letih, ne samo za zaposlene, ampak tudi za njihove družinske člane, ki so ostali doma.

Sedemdeseta leta so za večino prebivalcev pomenila nadaljevanje rasti življenjskega standarda, ki je bil najboljši v vsem povojnem obdobju. Cene življenjskih potrebščin so sicer rastle, osebni dohodki pa počasneje kot prej, a vseeno dovolj za izboljšanje

9 Ibid., 897, 898.

10 Marta Rendla, »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma,« v: *Med trgom in državo. Cikli in prelomi v zgodovini*, ur. Nina Vodopivec (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014), 113.

11 Zvišanje standarda je leta 1955 v enem od svojih obiskov napovedal Josip Broz – Tito. Program Zveze komunistov Jugoslavije iz leta 1958 je tako že predvideval udobnejše življenje za državljane, boljšo preskrbo s potrošniškimi dobrinami ter skrb za odmor in zabavo. Gl. Jože Prinčič in Zdenko Čepič, »Urbanizacija in življenjska raven,« v: *Slovenska novejša zgodovina 2*, 1013. Igor Duda, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih* (Zagreb, Srednja Europa, 2010), 18.

12 Z izdelki široke potrošnje so bila konec šestdesetih let bolje opremljena mestna gospodinjstva, na podeželju pa so bile televizije, pralni stroji in avtomobili še redki, le radijske aparate je imelo več gospodinjstev. Gl. Zdenko Čepič, »Zvišanje življenjske ravni,« v: *Slovenska novejša zgodovina 2*, 1090.

standarda.¹³ Ugodna posojila so omogočala večji razmah individualnih gradenj, počitnice na morju si je lahko privoščilo čedalje več družin, avtomobili, televizije, gospodinjski aparati in drugi izdelki široke potrošnje so bili dostopni večini gospodinjstev,¹⁴ nakupovanje v tujini je postalo še bolj intenzivno. Življenjski standard in slog mestnih in podeželskih prebivalcev se je začel izenačevati. Posledice slabe gospodarske politike so pričevalci močneje občutili šele ob koncu sedemdesetih let, ko so se pojavile težave pri preskrbi in prvi državni ukrepi, ki so omejevali osebno porabo.¹⁵ Iz njihovih zgodb vidimo, da so se težje sprijaznili z omejitvami, saj so bili navajeni določenega standarda. Še posebno so poudarjali omejevanje vožnje z avtomobilom. A nekateri so ukrep lahko že izravnali tako, da so kupili še en avto.

Na prelomu v osemdeseta leta so se pojavile večje težave pri preskrbi z oljem, sladkorjem, pralnim praškom, kavo, južnim sadjem in toaletnim papirjem.¹⁶ Jugoslovansko zadolževanje je namreč privedlo do pomanjkanja deviz, zmanjševanja uvoza in pomanjkanja vsakodnevnih dobrin na trgu.¹⁷ Živila so se lahko kupovala v omejenih količinah, za bencin so uvedli bone. Pričevalci so na spremembo odgovorili z novimi strategijami, kako izboljšati nastali položaj. Toda gospodarske krize kljub različnim »stabilizacijskim« ukrepom ni bilo mogoče zajezi, življenjske razmere so se slabšale, inflacija pa je rasla iz leta v leto ter ob koncu desetletja prerasla v hiperinflacijo. Slednja ni pomenila le podražitve živil, temveč tudi dnevno padanje vrednosti dinarja, s čimer so se pričevalci soočali na različne načine. Spominjali so se, da so denar čim hitreje porabili ali zamenjali za devize, nekateri pa celo, da so dobivali plačo dvakrat na mesec. V letu 1988 je bila rast cen osnovnih živil že tako visoka, da so se nad tem pritoževala tudi občinska glasila, ki so jih izdajale občinske konference SZDL.¹⁸ Kljub temu so tisti na bolje plačanih delovnih mestih ali tisti, ki so imeli dohodke iz sive ekonomije, živeli dobro. Marsikateremu pričevalcu je v spominu ostalo predvsem to, da so lahko zaradi visoke inflacije posojila, ki so jih najemali za gradnjo hiš ali nakup stanovanj, poplačali

13 V tem obdobju je prišlo do spremembe v strukturi življenjskih stroškov. Izdatki gospodinjstev za hrano, obleko in obutev so se zmanjšali, izdatki za izdelke višjega standarda, gradnjo ali opremljanje stanovanj, kulturo, izobrazbo in higieno pa povečali. Gl. Marta Rendla, »Življenjska raven Slovencev v drugi Jugoslaviji,« v: *Slovenija v Jugoslaviji*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014), 189–92.

14 Pogoj za večje število gospodinjstev aparatov ni bil le povečanje življenjskega standarda, temveč tudi elektrifikacija. Gl. Polona Sitar, »Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji,« *Zgodovinski časopis*, 69, št. 3–4 (2015): 455–58. Kljub temu da je bila konec petdesetih let Slovenija v večjem delu že elektrificirana, se pričevalci s podeželja za to obdobje spominjajo, da so bile na električno omrežje največkrat priključene le razsvetljava in radio. V sedemdesetih letih, ko je število gospodinjstev in drugih aparatov poraslo, so se pojavljale nove težave, tokrat zaradi preobremenjenosti električnega omrežja.

15 Gospodarska kriza se je pokazala že na začetku šestdesetih let, a je poskus reforme spodletel. Jugoslavija se je začela velikopotezno zadolževati v tujini, kar je občutila ob naftnih krizah. Prva, v letih 1973 in 1974, še ni imela tolikšnega vpliva, saj je Jugoslavija dobivala poceni nafto iz Libije. A v drugi polovici sedemdesetih let so državo že zajeli razni »stabilizacijski« ukrepi. Gospodarske težave so postale očitne ob drugi naftni krizi v letih 1979 in 1980, saj se Jugoslavija nanjo ni znala pravočasno prilagoditi. Gl. Duda, *Pronađeno blagostanje*, 27. Aleksander Lorenčič, »Kako smo živeli v drugi Jugoslaviji, oris dogajanja v luči izbranih kazalnikov,« v: *Slovenija v Jugoslaviji*, 133–37.

16 Rendla, »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo,« 135.

17 Duda, *Pronađeno blagostanje*, 388.

18 Gl. npr. »(Pre)živeti z inflacijo,« *Zbor občanov*, 19. 1. 1988, 5.

z eno plačo, saj jih banke niso revalorizirale. Kljub temu je gospodarska kriza prinesla nezadovoljstvo, ki se je v javnosti začelo kazati v drugi polovici desetletja. Negotova gospodarski in politični položaj sta pripomogla k želji po samostojnosti Slovenije.¹⁹ Marsikateri pričevalec se je pri tem spominjal, da so v spremembah videli predvsem možnosti za boljše življenje.

Potrošniške prakse in strategije

Pomanjkanje, ki pogosto zaznamuje študije o socializmu, lahko le deloma pojasni potrošniške prakse in strategije prebivalcev.²⁰ Jugoslavija je bila, tako kot druge socialistične države, sicer zaznamovana s pomanjkanjem, ki se je, kot smo videli, skozi desetletja razlikovalo. Do določene mere je ljudi spodbujalo, da so iskali alternativne poti za zadovoljevanje svojih potreb. A nekateri pričevalci so povedali, da so se pomanjkanja dejansko zavedli šele takrat, ko so se lahko primerjali z drugimi. Jugoslavija pa se je od drugih socialističnih držav tudi razlikovala. Zaradi svojega geopolitičnega položaja je bila bolj odprta na zahod kot druge države vzhodnega bloka, njeni prebivalci so imeli večjo možnost vpogleda v zahodnoevropske države in njihov način življenja.²¹ Razvijajoča se potrošniška kultura je ljudem posredovala podobe o »dobrem življenju« ter vplivala na njihove želje in potrebe. Oblast je spodbujala rast življenjskega standarda in s tem razvoj potrošniške kulture, saj je tako skrbela za zadovoljstvo svojih državljanov, ki so se soočali z omejitvami na trgu.²²

Rast življenjskega standarda od šestdesetih let naprej je omogočila sorazmerno dobre življenjske razmere za večinski del prebivalstva in razvoj potrošniške kulture,

19 Čedalje večje nezadovoljstvo z gospodarskim položajem so beležile tudi javnomnenjske raziskave. Ljudje so krizo začeli dojemati kot nedelovanje socialističnega sistema in samoupravljanja. Nekateri avtorji celo menijo, da je nezadovoljstvo igralo pomembno vlogo pri razpadu države. Gl. Niko Toš, »Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja: SJM 1966–2010,« v: *Primerjalno družboslovje: Metodološki in vsebinski vidiki*, ur. Niko Toš in Karl H. Müller (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV–CJMMK, 2011), 128. Patrick Hyder Patterson, *Bought and Sold, Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia* (Ithaca, London: Cornell University Press, 2011), 294–319.

20 Pomanjkanje ponuja poenostavljen pogled na socializem in predstavlja nevarnost za prosploševanje. Gl. Tatjana Thelen, »Shortage, Fuzzy Property and Other Dead Ends in the Anthropological Analysis of (Post)socialism,« *Critique of Anthropology*, 31, št. 1 (2011): 43–61.

21 Nekateri avtorji poudarjajo, da je bil razvoj jugoslovanske potrošniške kulture netipičen za vzhodnoevropske države, predvsem zaradi odprtosti na zahod, večjih možnosti za potovanja ter prevzemanja zahodnega modela oglaševanja. Država je odobrvala razvoj potrošništva in čezmejnih nakupovalnih navad in jih le deloma ovirala. Novi življenjski standard je namreč poudarjal blaginjo socialistične družbe kot celote. Državljeni so se obnašali kot pragmatični potrošniki, ki so želeli najprej zadostiti svojim potrebam, na ta način pa so bili hkrati lojalni in nelojalni do družbene ureditve. Gl. Božo Repe, »'Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka', Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni,« *Zgodovina za vse*, 5, št. 2 (1998): 90–94. Radina Vučetić, »Potrošaško društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevnico šezdesetih),« *Časopis za suvremenu povijest*, 43, št. 2 (2012): 277–98. Ksenja Vidmar Horvat, »Memory, Citizenship, and Consumer Culture in Postsocialist Europe,« v: *A Companion to the Anthropology of Europe*, ur. Ullrich Kockel, Máiréad Nic Craith in Jonas Frykman (Oxford, Chichester, Malden: Wiley-Blackwell, 2012), 145–62.

22 Duda, *Pronadeno blagostanje*, 391. Patterson, *Bought and Sold*, 318.

ki pa še zdaleč ni dosegla potrošnje v kapitalističnem svetu.²³ Pogoji za njen razvoj so bili poleg novih proizvodov in povišanja kupne moči še razvoj trgovinske mreže in dovolj velika zaloga izdelkov v njih. Plače so hitro rasle, od leta 1960 do leta 1970 so se povečale za šestkrat.²⁴ Razlika med plačo nekvalificiranega delavca in delavca z visokošolsko izobrazbo je bila razmeroma majhna, v razmerju 1 : 3, plače zaposlenih v negospodarstvu pa so bile v povprečju nekaj višje kot plače zaposlenih v gospodarstvu.²⁵ Bolje so živela gospodinjstva, katerih dohodek je izhajal iz delovnega razmerja, kot tista, ki so se preživljala izključno s kmetijstvom, še bolje pa tista, ki so imela dodatne vire zaslužka. Tudi pričevalci so poudarjali, da se je njihov standard izboljšal, ko je eden ali več članov gospodinjstva dobil službo. Potrošniki so z rastjo standarda dobili več možnosti za uresničitev svojih želja.

Spomini na standard ali potrošniške navade niso bili nujno vezani na spol pričevalcev, čeprav je res, da so ženske več govorile o vsakodnevnih dobrinah, ki so bile pomembne za gospodinjstvo, moški pa so postregli z več anekdotami o večjih nakupih ali nakupih gradbenih in tehničnih izdelkov. Včasih iz zgodb lahko razločimo, na katero obdobje se opisane prakse nanašajo, drugič ne. Ker so pričevalci znaten del svojih spominov namenjali dostopu do dobrin ali pomanjkanju dobrin, lahko sklepamo, da so v nakupe poleg denarja vložili tudi veliko svojega časa, energije in iznajdljivosti. Iz njihovih zgodb je razvidno tudi to, kako se je razvijala potrošniška družba ali zavest o kakovosti izdelkov in možnostih za cenejši nakup, saj od opisovanja pomanjkanja počasi prehajajo na opisovanje strategij za pridobivanje določenih dobrin, ki jih je primanjkovalo.²⁶ Opazimo lahko, da so bili v sedemdesetih in osemdesetih letih pričevalci že ozaveščeni ne samo o tem, kje je kakšne izdelke mogoče kupiti, temveč tudi o tem, kje so cene ugodnejše. S tem so izkazovali značilnosti potrošnikov, kot jih poznamo še danes.

Poglejmo si pogloblitve prakse in strategije pričevalcev. Na eni strani so upravljali z omejenimi sredstvi. Čakalne vrste so pogosta prisposoba za pomanjkanje v socializmu, ki jo radi posplošimo na celo obdobje, kljub temu da je bila značilna predvsem za prvo povojno desetletje in kasneje za osemdeseta leta. Drugi načini upravljanja z omejenimi sredstvi, ki so se jih spominjali pričevalci, so bili še racioniranje ali načrtna razdelitev porabe življenjskih potrebščin čez mesec ali leto, kopičenje zalog, ki je bilo močnejše izraženo v osemdesetih letih, pridelava domače hrane in recikliranje izdelkov ali materialov ter kultura »naredi sam«. Mnoge od teh praks so bile povezane s pomanjkanjem

23 Začetki razvoja jugoslovanske potrošniške kulture segajo v konec petdesetih let, bolj intenzivno pa se je začela razvijati v naslednjih desetletjih. Transformacija jugoslovanske družbe, ki se je zgodila v šestdesetih in sedemdesetih letih na področju življenjskega standarda in potrošnje, je državo spremenila v izjemo med socialističnimi državami, saj je bilo sorazmerno dobro življenje prvič dostopno večini prebivalcev. Gl. Duda, *Pronađeno blagostanje*, 18–22, 36–69. Patterson, *Bought and Sold*, 1–18.

24 Čepič, »Zvišanje življenjske ravni«, 1088.

25 Ibid.

26 V Jugoslaviji je bilo v šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih letih potrošništvo že razvito, kljub temu da količine in kakovosti izdelkov ni bilo mogoče primerjati z zahodom. Prebivalci so si želeli novih proizvodov, ki so postajali statusni simboli, nakupe pa so omogočali povečana kupna moč, posojila in obročno odplačevanje. Gl. Igor Duda, »Tehnika narodu!, Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj«, *Časopis za suvremenu povijest*, 37, št. 2 (2005): 373, 374.

blaga in surovin ter z varčevanjem. Varčevanja so se spominjali praktično vsi pričevalci, ne samo zaradi skromnih dohodkov. Za doseg svojih ciljev – novogradnja ali nakup stanovanja, večji nakupi potrošniških dobrin – so bili pripravljene živeti skromno, se odpovedovati določenim dobrinam ali letovanju.

Ena od praks, ki se je razvila v pravi kulturni fenomen, je bilo nakupovanje v tujini. Uveljavljati se je začelo z odprtjem mej v šestdesetih letih, stopnjevalo pa v sedemdesetih in osemdesetih letih. Potrošniki so v tujini kupovali izdelke, ki jih ni bilo na voljo doma ali jih ni bilo dobiti v zadostnem številu ali kakovosti. Kupovali so obleke, plošče, tehnično blago, v osemdesetih letih še živila in nekatere druge osnovne življenjske potrebščine. Nakupov niso usmerjale le potrebe, temveč tudi potrošniška kultura in rastoče želje.²⁷ Določene dobrine so postajale celo statusni simboli in po izdelkih iz tujine so ocenjevali standard posameznika.²⁸ Pričevalci so znali povedati, katere znamke so v njihovem okolju veljale za boljše. Tisti, ki so pogosto nakupovali v tujini, so imeli dobre informacije o tem, kje se je izplačalo kupovati. A nakupovalne navade pričevalcev so bile različne in odvisne od njihovih zmožnosti. Nekateri so v tujini nakupovali enkrat na leto ali manj, drugi vsak drugi mesec. Ljudje so bili navdušeni nad boljšo ponudbo, izdelki, ki jih niso videli v domačih trgovinah, lepim videzom ali boljšo kakovostjo.²⁹

Z razvojem potrošniške kulture so se pričevalci naučili še nakupovanja »na kredit« ali na čeke. V sedemdesetih letih so posojila, stanovanjska in potrošniška, postala bolj dostopna. Na voljo so bila sicer že prej, a v manjši meri. V osemdesetih letih so se zaradi inflacije izkazala za zelo ugodna, saj jih banke niso revalorizirale. Podobno je veljalo za nakupe na čeke. Pričevalci so se spominjali, da so na ta način plačilo odložili za en mesec, zaradi inflacije pa se je zmanjšala tudi vrednost nakupa.

Nakup dobrin ni bil odvisen le od finančnih zmožnosti posameznikov, temveč tudi od njihovega socialnega kapitala. Pričevalci so v svojih zgodbah pogosto poudarjali, da je bila za določene nakupe pomembna njihova socialna mreža, od sorodnikov in prijateljev do poslovnih stikov. Pri tem niso omenjali le obdobje večjega pomanjkanja, čeprav so slednja bolj poudarjali. Govorili so o majhnih nakupih prehrabnih izdelkov, nakupih tehničnega blaga ali gradbenega materiala. Pogosto so opisovali svojo iznajdljivost pri iskanju blaga ali storitev, ki jih brez poznanstev ne bi mogli dobiti. S pomočjo poznanstev so lahko kupili 100 g kave več, preden jo je zmanjkalo, ali prej prišli na vrsto pri gradbenem materialu, kurivu ali nakupu oblačil. Ker deklarirani sistem

27 Alenka Švab, »Consuming Western Image of Well-being – Shopping Tourism in Socialist Slovenia,« *Cultural Studies*, 16, št. 1 (2002): 67.

28 Kupci so tudi sicer večji iskanja boljših, drugačnih ali ugodnejših dobrin v sosednjih mestih ali državah. Duda pri nakupovanju v tujini posebnosti ne vidi v iskanju cenejših dobrin, temveč v tem, da so jugoslovanski potrošniki potovali v države z drugačnim političnim sistemom in potrošniško kulturo ter na ta način doma ustvarjali hibridno potrošniško kulturo, ki je zadovoljevala državljane in oblasti. Gl. Duda, *Pronadeno blagostanje*, 69.

29 Kakovost ni bila nujno boljša, saj so kupci nakupovali tudi tam, kjer so prodajali cenenno blago. Prav tako vsi socialistični izdelki niso bili slabi in so jih kot dobre dojemali že takrat. Gl. Repe, »'Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka,« 94. Vidmar Horvat, »Memory, Citizenship, and Consumer Culture,« 151.

enakopravnosti pri distribuciji dobrin ni deloval, so si ljudje enakopravnost vzeli sami. Temu so sami rekli, da so se znašli.³⁰

Pričevalci so opisovali tudi nekatere strategije, ki so bile na meji legalnega ali pa so z njimi dejansko kršili zakonodajo. Nespoštovanje zakonodaje se v javnih diskurzih pogosto povezuje s socializmom, toda pričevalci ga dejansko niso omenjali pogosto. Bolj kot to so poudarjali svojo iznajdljivost pri tem, kako oddati manj živil pri obvezni oddaji, plačati manj pristojbin, dodatno zaslužiti, dobiti blago in storitve po nižji ceni ali zastonj, torej kako so v sivih conah iskali ugodnosti.³¹ Pričevalci so največkrat omenjali črni trg, delo na črno ali opravljanje storitev v popoldanskem času in »švercanje« ali preprodajanje. Država se je proti določenim oblikam teh strategij borila, druge pa je tolerirala. V osemdesetih letih so ugotavljali, da so imela gospodinjstva ključne vire premoženja izven rednega dela v družbenem sektorju. Sem so med drugim spadali delo v tujini, opravljanje zasebne kmetijske, obrtne ali gostinske dejavnosti, dopolnilno delo, delo na črno in ugodni posojilni pogoji. Taki viri so omogočali bogatenje določenih slojev prebivalstva.³²

Iz pričevanj je razvidno, da so se posamezne prakse ali oblike distribucije in izmenjave dobrin spreminjale sorazmerno s spremembami ekonomskih razmer; nekatere pa so se ohranjale. Vidimo tudi, da so se želje po potrošniških dobrinah skozi desetletja povečevale. Pričevalci so opisovali načine, kako izkoristiti sredstva, ki so bila na voljo, in iz njih iztržiti največ. Pri tem so pokazali različne mere iznajdljivosti in pragmatičnosti. Nekateri so se s svojo iznajdljivostjo tudi pohvalili. Strategije, kako izboljšati svoj življenjski standard ali priti do določene vrste blaga in storitev, so bile prisotne pri vseh slojih prebivalstva, ne glede na socialno ozadje, situiranost ali spol.³³ Čeprav nekateri avtorji potrošniškim praksam pripisujejo tudi subverzivno dimenzijo ali upor,³⁴ je v zgodbah posnetih pričevalcev razbrati predvsem pragmatičnost ali izpolnjevanje potreb in želja.

30 Prim. Mateja Habinc, »Prazniki in tvorjenje skupnosti,« *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 49, št. 1–2 (2009): 35, 36. Jurij Fikfak, »Direktorji med idejami in praksami,« v: *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami*, ur. Jurij Fikfak in Jože Princič (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008), 260.

31 Gl. tudi Jurij Fikfak, »Med utopijo in tranzicijo,« v: *Biti direktor v času socializma*, 141.

32 Marta Rendla, »Življenjska raven Slovencev v času socializma s poudarkom na šestdesetih in sedemdesetih letih« (Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016), 350, 351.

33 Iste strategije so uporabljali funkcionarji, kar opisuje eden od pričevalcev. Ilegalna trgovina je postala celo državna praksa. Vodila jo je Uprava državne varnosti, ki je za legalno in ilegalno trgovino, ustanavljanje podjetij in obveščevalnih mrež leta 1947 ustanovila posebne gospodarske oddelke. Čeprav so jih v letih 1953 in 1954 razpustili, dejavnosti ilegalne trgovine niso ugasnile. Gl. Milan Trobič, »Kontrabant in tihotapstvo,« v: *Plačilna sredstva skozi čas. Zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov*, ur. Majda Pungerčar (Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2011): 33–35.

34 Švab, »Consuming Western Image of Well-being,« 74, 75.

Sklep

Ustni viri nudijo veliko informacij o življenjskem standardu, še več pa o praksah in strategijah, motivacijah za izboljšanje vsakdanjega življenja ter razvoju potrošniške kulture. Zaradi različnih življenjskih okoliščin so se zgodbe pričevalcev generacijsko razlikovale. Tisti pričevalci, ki so bili rojeni do leta 1945, so se močno spominjali pomanjkanja in bolj preprostega ter tradicionalnega življenjskega ritma. Prav tako so bili s pomanjkanjem v otroških letih zaznamovani tisti, ki so bili rojeni med letoma 1946 in 1959, toda njihova formativna leta in leta ustvarjanja družine so padla v obdobje, ki je bilo glede na življenjske razmere – kljub nestabilnim razmeram na gospodarskem in političnem področju – najbolj ugodno. Najmlajši pričevalci, rojeni med letoma 1960 in 1973 so imeli v spominu predvsem konec sedemdesetih let in osemdeseta leta, ko so se življenjske razmere zaradi gospodarske krize in visoke inflacije ponovno poslabšale.

Na začetku raziskovanega obdobja so ljudje večinoma živeli skromno, a čutili so optimizem. Njihovo življenje se je skozi desetletja izboljševalo. Bili so priče modernizaciji in dvigu življenjskega standarda, živeli so udobneje kot generacije pred njimi. Razvijajoča se potrošniška kultura pa je ustvarjala nove želje in potrebe, h katerim so stremeli in ki jih niso mogli zadovoljiti od danes na jutri. Čeprav je bil svet, v katerem so živeli, zaznamovan s političnimi in gospodarskimi omejitvami, je hkrati nudil socialno varnost in sorazmerno enakost. V teh okoliščinah so pričevalci iskali možnosti za dobro življenje in izboljšanje ekonomskega položaja. Za doseganje zastavljenih ciljev so bili pripravljeni na zmernost, odrekanje in varčevanje, a tudi na aktivnost. Razvili so veščine nakupovanja, ki jih pravzaprav poznamo še danes, med njimi tudi take, ki so vključevale osebne povezave in neformalno ekonomijo.

Viri in literatura

Časopisni viri:

- *Zbor občanov*, 19. 1. 1988, 5. »(Pre)živeti z inflacijo.«

Literatura:

- Čepič, Zdenko, ur. *Slovenija v Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Duda, Igor. *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.
- Duda, Igor. »Tehnika narodu!, Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj.« *Časopis za suvremenu povijest*, 37, št. 2 (2005): 371–92.
- Fikfak, Jurij in Jože Prinčič, ur. *Biti direktor v času socializma. Med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008.

- Fischer, Jasna, et al., ur. *Slovenska novejša zgodovina 2. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Habinc, Mateja. »Prazniki in tvorjenje skupnosti.« *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 49, št. 1–2 (2009): 30–37.
- Keršič, Marta Milena in Neža Stres, ur. *Dokumenti o privilegijih političnih in državnih funkcionarjev v Sloveniji v obdobju socializma*. Ljubljana: Ministrstvo za pravosodje Republike Slovenije, 2008.
- Luthar, Breda. »Shame, Desire and Longing for the West, A Case Study of Consumption.« V: *Remembering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar in Maruša Pušnik, 341–377. Washington: New Academia Publishing, 2010.
- Marković, Predrag. »Erinnerung und Realität, Arbeit im sozialistischen Jugoslawien zwischen Kritik und Märchen vom Schlaraffenland.« V: *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus, Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa*, ur. Klaus Roth, 259–71. Münster: LIT Verlag, 2004.
- Patterson, Patrick Hyder. *Bought and Sold, Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*. Ithaca in London: Cornell University Press, 2011.
- Petrović, Tanja. »Towards an Affective History of Yugoslavia.« *Filozofija i društvo*, 27, št. 3 (2016): 504–20.
- Pirjevec, Jože. »Iskanje socializma s človeškim obrazom.« *Annales, anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia*, 24, št. 4 (2014): 763–78.
- Rendla, Marta. »Založenost trga z blagom za široko potrošnjo v Sloveniji v času socializma.« V: *Med trgov in državo. Cikli in prelomi v zgodovini*, ur. Nina Vodopivec, 111–41. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Rendla, Marta. »Življenjska raven Slovencev v času socializma s poudarkom na šestdesetih in sedemdesetih letih.« Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016.
- Repe, Božo. »Mit in resničnost komunizma.« V: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek, 285–302. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006.
- Repe, Božo. »'Tihotapijo vse, razen ptičjega mleka', Vpliv nakupovalnega turizma na kulturne spremembe in način življenja v Sloveniji po drugi svetovni vojni.« *Zgodovina za vse*, št. 2 (1998): 90–96.
- Sitar, Polona. »Modernizacija pranja, potrošnja in gospodinjsko delo: Vpliv nakupa pralnega stroja v individualnem gospodinjstvu na uvajanje javnih pralnic v socialistični Sloveniji.« *Zgodovinski časopis*, 69, št. 3–4 (2015): 455–58.
- Švab, Alenka. »Consuming Western Image of Well-being – Shopping Tourism in Socialist Slovenia.« *Cultural Studies*, 16, št. 1 (2002): 63–79.
- Thelen, Tatjana. »Shortage, Fuzzy Property and Other Dead Ends in the Anthropological Analysis of (Post)socialism.« *Critique of Anthropology*, 31, št. 1 (2011): 43–61.
- Toš, Niko. »Longitudinalni projekt slovenskega empiričnega družboslovja: SJM 1966–2010.« V: *Primerjalno družboslovje: Metodološki in vsebinski vidiki*, ur. Niko Toš in Karl H. Müller, 119–60. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, IDV–CJMMK, 2011.
- Trobič, Milan. »Kontrabant in tihotapstvo.« V: *Plačilna sredstva skozi čas. Zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov*, ur. Majda Pungerčar. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2011, 31–38.
- Vidmar Horvat, Ksenja. »Memory, Citizenship, and Consumer Culture in Postsocialist Europe.« V: *A Companion to the Anthropology of Europe*, ur. Ullrich Kockel, Máiréad Nic Craith in Jonas Frykman, 145–62. Oxford, Chichester, Malden: Wiley-Blackwell, 2012.
- Vučetić, Radina. »Potrošaško društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevnicu šezdesetih).« *Časopis za suvremenu povijest*, 43, št. 2 (2012): 277–98.
- Vultur, Samaranda. »Daily Life and Constraints in Communist Romania in the Late 1980s: From the Semiotics of Food to the Semiotics of Power.« V: *Remembering Communism, Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*, ur. Maria Todorova, Augusta Dimou in Stefan Troebst, 175–200. Budapest – New York: Central European University Press, 2014.

Jelka Piškurić

STANDARD OF LIVING AND CONSUMER PRACTICES IN THE MEMORIES OF SOCIALISM

SUMMARY

During socialism, the living standard kept changing through the decades. For the first ten years after the war, life was modest, shortage considerable, while the distribution of goods was limited. As of the middle of the 1950s – after the politics had adopted the improvement of living standard as one of the priorities – the situation began to change gradually. In the 1960s, a special form of consumerism started developing in Yugoslavia, prompted by the increasing living standard and influence of the western consumer culture. The demand for products that stood for modernisation and better life was becoming increasingly stronger. From the viewpoint of the living standard, the politically bland 1970s were the most favourable years for the socialist consumers, while the 1980s brought inflation and renewed restrictions. The worsening standard of living and the political crisis resulted in the dissatisfaction that the people would also begin to express publicly in the second half of this decade.

On the basis of oral sources, the present contribution outlines the living standard and consumer practices during socialism. In their memories, the interviewees described extensively their everyday efforts to purchase goods; recalled what sort of goods were in short supply or when certain goods finally appeared in their households; and outlined the strategies used to acquire the goods that they needed. Indirectly, the narrators would also describe their living standard and the development of the consumer culture. Their stories would often be illustrated by anecdotes attesting to their resourcefulness.

The increasing living standard as well as the restrictions and shortages in the distribution of goods influenced the consumer practices. People lived modestly, yet felt that their lives were improving. Through the decades, they witnessed modernisation and the increase in their living standard; they lived more comfortably than the preceding generations; but simultaneously the developing consumer culture would create new desires and needs that the people strived for and could not satisfy immediately. Due to foreign influences, people imagined what a better life looked like. However, modern stores would not open quickly enough and were not stocked well enough to satisfy the customers, whose needs kept increasing.

The urban and rural population's demands for consumer goods were similar; but until the 1970s their standards of living were significantly different. Due to the variety of generational experience, the memories of the narrators differed as well. All the stories nevertheless indicate that people attempted to bring the political and economic restrictions in line with their consumer cravings and their wish for a better life.

However, the interviewees had to adapt to the economic and political reality. In order to attain their goals, they were willing to be moderate, austere, and frugal, but also active. They developed the procurement skills that we are still familiar with today – including those that involved personal connections and the informal economy.